

האמנם כתב רש"י את רש"י? עיון בגלגולי נוסח פירוש רש"י לתורה

ד"ר יושי פרג'ון yoshifa@gmail.com

א. מבוא – נוסח פירוש רש"י: מחלוקת טויטו – גרוסמן

1. סוף פירוש רש"י לתורה בכתב-יד פרמא דה-רוסי 175 (שנת 1305):
הארון הקודש, קודש הקדשים, המורה הגדול רבי שלמה זכר צדי' לברכה בן הקדוש ר' יצחק ז"ל צרפתי נלקח מאתנו ביום ה' כ"ט תמוז תתס"ה ליצירה, והי' בן ס"ה כשנתבקש לשיבה של מעלה.
2. יצחק אבינרי, היכל רש"י א', תל-אביב ת"ש 1940, עמ' כט (מפי חותנו הרב יעקב הכהן):
לרש"י לא היו בנים כי אם בנות. אבל בשעת פטירתו של רש"י יצאה בת קול ואמרה: עתידים כל ישראל להיות בניך.

פרופסור אלעזר טויטו – כשלושים אחוז מרש"י אינם רש"י

3. רק מה שמופיע בכל כתבי היד נכתב על-ידי רש"י:
ההבדלים בין כתבי-היד אינם מתמצים בחילופי גרסאות, המצויים ברגיל בכתבי-היד והנובעים בעיקרם מהרגלי הכתיבה של המעתיקים. לפנינו פירושים שונים לפסוק אחד. מבחינת ביקורת הטקסט אין כל סבירות להנחה, שהנוסח המלא הוא המקורי ושמשך הזמן הושמטו חלקים ממנו בשלבים. דעה זו אינה קבילה מכמה טעמים. לפי הידוע לנו על הרגלי ההעתקה של חיבורים בימי-הביניים, מעתיק, שמלאכתו בכך, לא העז בידועין לשנות את הרשום בטופס שממנו העתיק... כן אנו יודעים, שהמעתיקים נהגו להכניס לתוך הטכסט הערות שהיו רשומות בשולי הדף או בין השורות בטופס שממנו העתיקו.
...בדוגמאות שניתחנו אין כל סימן לטעויות. חלקי הפירוש המצויים בחלק מכתבי-היד אינם קטעי משפטים או שברי רעיונות בלא קשר הגיוני ביניהם, אלא משפטים שלמים אשר צורפו לטכסט במודע ובמתוכנן... עובדה מכרעת היא, שגרעין מסוים של הפירוש – גרעין הנושא את עצמו בחינה לשונית ומבחינה פרשנית – מצוי בכל כתבי-היד בלא יוצא מן הכלל. גרעין זה הוא לדעתנו הפירוש המקורי שנכתב על-ידי רש"י בעצמו. כל מה שרשום בכתבי-היד ובדפוסים מעבר לגרעין זה הוא הוספה.
... העיקרון שהנחה אותנו בעבודתנו הוא – תפוס לשון קצר, דהיינו, פירוש המתועד בכל כתבי-היד שייך לרש"י, בעוד שפירוש או משפט בפירוש החסר בכתבי-יד אחדים הוא הוספה, אלא אם כן אפשר להוכיח שהושמט בטעות. אין ההכרעה צריכה להיות מותנית, לא במספר כתבי-היד ולא בגילם. באופן קיצוני אפשר לומר, לפחות להלכה, שאם כל כתבי-היד מתעדים פירוש מסויים, וכתב-יד אחד ויחיד אינו מתעד אותו – מכריע הוא את כולם.
4. סיכום הממצא – כשליש מפירוש רש"י אינו רש"י:
פרשת וירא מכילה מאה ארבעים ושבעה פסוקים. על מאה ושנים-עשר מהם מצוי בדפוסים פירוש רש"י. בשלושים ושבעה פסוקים – שליש ממספר פסוקי הפרשה – מצאנו הוספות: לפסוקים אחדים הוספה אחת ולאחרים שתיים ושלוש הוספות. בשישה פסוקים הפירוש כולו הוא הוספה... עשרים ושלוש הוספות מאלה הן מדרשים. ממצא זה מרמז ברורות, שדמותו המקורית של פירוש רש"י לתורה היתה שונה מכפי שהיא מזדקרת לעינינו מן הדפוסים.

5. דוגמה מעבודתו של טויטו – ניתוח פירוש רש"י לבראשית מ"ט, יז:

יהי-דל נחש עלי-יָרָד שִׁפְפוֹן עֲלֵי-אֶרֶץ הַנְּשֵׁף עֲקֵבֵי-טוֹס וַיִּפֹּל רֶכְבּוֹ אֶחָד:
מפרש רש"י (ברוב הדפוסים ובחלק מכתבי היד):
שפיפן, הוא נחש ואומר אני שקרוי כן על שם שהוא נושף כמו ואתה תשופנו עקב. הנשך וגו'
ע"פ חלק מכת"י:
שפיפן, הוא נחש ואומר אני שקרוי כן על שם שהוא נושף כפּוּ ואתה תשופנו עקב. הנשך וגו'
ע"פ חלק מכת"י:
שפיפן, הוא נחש ואומר אני שקרוי כן על שם שהוא נושף כפּוּ ואתה תשופנו עקב. הנשך וגו'
ע"פ חלק מכת"י:
שפיפן, הוא נחש ואומר אני שקרוי כן על שם שהוא נושף כמו ואתה תשופנו עקב. הנשך וגו'
ע"פ חלק מכת"י:
שפיפן, הוא נחש ואומר אני שקרוי כן על שם שהוא נושף כמו ואתה תשופנו עקב. הנשך וגו'
השוואת הפירוש, לדברי רש"י על פס' כז:
בְּיָמָיו זָאֵב יִטְרֹף בְּבֶקֶר יֵאָכֵל עַד וַיִּעָרֵב יִחַלֵּק שְׂלָל:

¹ א' טויטו, "גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה", תרביץ נ"ב ב, (תשמ"ז), עמ' 214; הפסקה השלישית מעמ' 242.
² א' טויטו, "גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה", תרביץ נ"ב ב (תשנ"ז), עמ' 236.
³ דוגמה זו מובאת אצל טויטו הנ"ל עמ' 213-212, 215.

מפרש רש"י: בנימין זאב יטרף – זאב הוא אשר יטרף.

6. שלבים בהתהוות פירוש רש"י לבראשית מ"ט, יז:

- לא ברור בפס' יז, אם דן הוא הנושך את עקבי הסוס או השפיפון. מבאר רש"י כי "שפיפון הוא הנושך וגו'".
- היה מי שהוסיף בפירושו ביאור כי שפיפון הוא נחש (שכן מילה זו אינה רווחת).
- גלגול הבא של הפירוש היה מי שביקש להוסיף ביאור אטימולוגי לשם "שפיפון", ואומר כי זהו שם אונומטופאי (צליל המילה מחקה צליל במציאות) המיוסד על קול הנשיפה של הנחש.
- גלגול הבא של הפירוש היה מי שביסס את הטענה האטימולוגית על כתוב נוסף מספר בראשית "ואתה תשופנו עקב".
- גלגול האחרון, היה מי שהוסיף את המילה "כמו" על מנת לקשור בצורה טובה יותר בין ההסבר האטימולוגי לבין ביסוסו.

פרופסור אברהם גרוסמן – כעשרה אחוז מפירוש רש"י אינם רש"י

7. בניגוד לטענת טויטו, סופרים מימי הביניים נהגו גם להשמיט קטעים:⁴

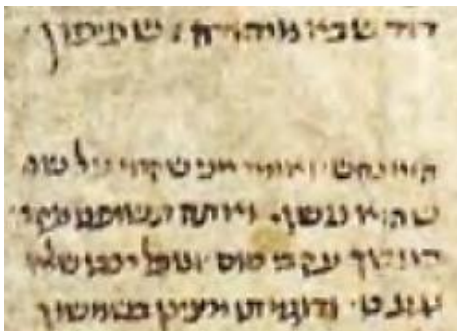
על אף העניין הרב שיש בהצעתו של טויטו, אין המחקר של כתבי-היד מימי-הביניים מאשש אותה. קשה לקבל את קביעתו העקרונית כי מעתיקים בימי-הביניים – יהודים ולא יהודים – לא העזו לשנות בידועין את הרשום בטופס שממנו העתיקו. אין ספק שמעתיקים יהודים בגרמניה ובצרפת בימי-הביניים הרשו לעצמם לשנות את נוסח המקורות, להוסיף עליהם ואף לגרוע מהם. שרידי יצירותיהם של חכמי ישראל בימי-הביניים, הן פירושי מקרא והן ספרות הלכה, אינם מאשרים את תפיסת "מעלתו של הגרעין המצומצם" גם אם יש לו מובן מבחינת התכנים והלשון. בספרות היהודית מימי-הביניים על כל ענפיה השתמרו דוגמאות רבות לתופעה הזאת. כך עולה גם ממחקר הספרות הלטינית של ימי-הביניים. להערכתנו כ-90 אחוז מפירוש רש"י לתורה מקורי.

8. כתב-יד לייפציג 1 הועתק מכתב-יד רבנו שמעיה תלמיד רש"י, ומהווה עדות חשובה על הנוסח רש"י:⁵

מקור חשוב לבירור הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה ודרך כתיבתו והשלמתו הוא כתב-יד לייפציג 1. פירוש רש"י לתורה שבכתב-היד הזה קרוב מאוד אל המקור שכתב רש"י... בשולי פירוש רש"י לתורה שבכתב-היד הזה נרשמו הגהות חשובות של ר' שמעיה.

כתב-היד הזה נכתב בידי הסופר-המעתיק מכיר במאה ה-13. מכיר העיד פעמים רבות כי החזיק בידיו את כתב-היד של פירוש רש"י לתורה, שבו כתב ר' שמעיה בעצמו את הגהותיו. ... מן העותק הזה העתיק ר' מכיר גם את נוסח פירוש רש"י לתורה וגם את ההגהות של ר' שמעיה. להנחה הזאת יש ראיות רבות. במקום אחד אף סיפר ר' מכיר במעין התנצלות כי נאלץ להפסיק לעבוד על המקור שממנו העתיק את דברי רש"י – ספרו של ר' שמעיה – בשל קרע בשולי הדף המקורי של ר' שמעיה, ונזקק למקור אחר.⁶ כתב-היד הזה ראוי להיחשב כאחד המקורות החשובים לחקר הנוסח של פירוש רש"י לתורה הן בשל קדמותו והן בשל הנוסח של פירוש רש"י הקיים בו. הנוסח הזה משקף את נוסח פירוש רש"י לתורה

לייפציג 1



שכתב ר' שמעיה, התלמיד הקרוב ביותר אל רש"י, שנטל חלק גדול מאוד בעריכת עזבונו הספרותי.

9. כתב-יד לייפציג 1 אינו תואם את "הגרעין המצומצם":⁷

נוסח פירוש רש"י שבכתב-יד לייפציג 1 מאשר את העדפת הגרעין הבסיס המצומצם, כדעת טויטו, רק באופן חלקי. במקרים רבים אכן הפירושים החסרים בחלק מכתבי-היד חסרים גם בו. אך עם זאת, מצויים בו פירושים החסרים בכתב-יד שונים, שהיו עלולים – לפי שיטת טויטו – להיחשב בשל כך כהוספות מאוחרות.

10. קשה להגדיר למה הכוונה בביטוי "הנוסח המקורי" של רש"י:⁸

בשל ההשלמות הללו, שנעשו עוד בימי חייו של רש"י ולאחר מותו, ספק אם ניתן לשחזר את המהדורה המקורית הראשונה של פירוש רש"י לתורה. רש"י עצמו חזר ובדק את פירושו והשלימו, וכך עשה על-פי מצוותו גם ר' שמעיה. מהו אפוא "הנוסח המקורי" של הפירוש הזה – הנוסח הראשון שכתב רש"י אשר כלל את השלמותו, או הנוסח שכלל את תיקונו של ר' שמעיה, שנעשו במצוותו של רש"י וברוחו? שתי מסקנות עיקריות עולות מהדיון הזה. הראשונה – קשה מאוד לדבר על "נוסח מקורי" אחד (בגרמנית – Urtext) של פירוש רש"י. כבר בחייו היו נוסחים שונים של פירושו. המסקנה השנייה – על אף חשיבותו הרבה של כתב-יד לייפציג 1, נוסחו אינו מייצג בכל המקרים את נוסח פירושו המקורי של רש"י.

⁴ א' גרוסמן, רש"י: רבנו שלמה יצחקי, ירושלים 2006.
⁵ המשך הקטע לעיל.

⁶ בכתב יד לייפציג 1, דף 161 א, לצד ציור של גבולות ארץ-ישראל שעשה רש"י, מעיר ר' מכיר: "בפירוש שכת' רבנו שמעיה מצא' נקרע זה הקרן. ומפ' אחר' העתקי אילו הפסוק: 'וזהו, ויהיו, ויצא', ויהי'".

⁷ א' גרוסמן, "הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", תרביץ ס' (תשנ"א), עמ' 96.

⁸ המשך הציטוט מתוך: א' גרוסמן, רש"י: רבנו שלמה יצחקי, ירושלים 2006.

ג. מי שינה את פירוש רש"י?

ראשון המשנים: רש"י עצמו

(א) תוספות שהוסיף רש"י בעצמו

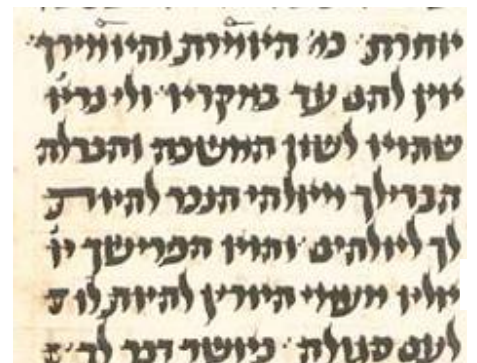
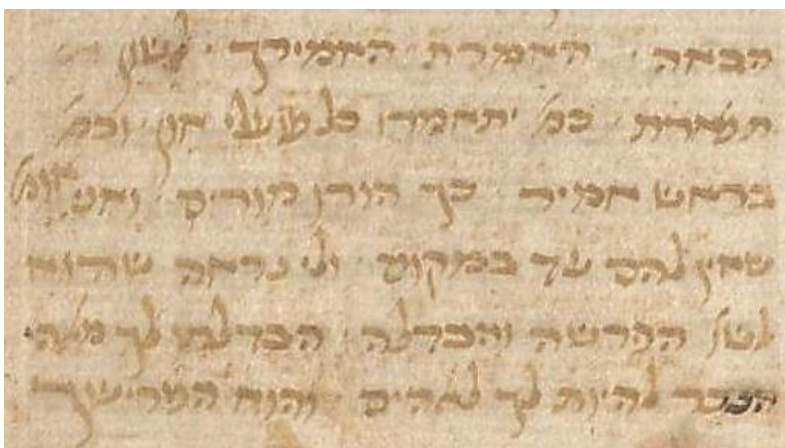
11. שו"ת רש"י סימן י' (על פירושו ליחזקאל מ"ב, א):

ומכל מקום אני טעיתי באותו פירוש... וסתרו דברי זה את זה. ועתה עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתי.

12. דברים כ"ו, יז-יח:

[יז] אַתְּהָ הָאֱמֶרֶת הַיּוֹם לְהִיּוֹת לְךָ לְאֱלֹהִים וּלְלַקֵּת בְּדַרְכָּיו וּלְשַׁמֵּר חֻקָּיו וּמִצְוֹתָיו וּמִשְׁפָּטָיו וּלְשָׁמַע בְּקוֹלוֹ :
 [יח] וְהָ הָאֱמִירָךְ הַיּוֹם לְהִיּוֹת לוֹ לְעַם סִגְלָה כַּאֲשֶׁר דִּבְרַלְךָ וּלְשַׁמֵּר כָּל־מִצְוֹתָיו :

מ"ג ונציה (זהה לשלב ב')	אבות נוסח			נוסחים ממוזגים			נוסח חריג
	שלב א' מינכן 5	שלב ב' וימר Q 652	שלב ג' סינסנטי 51	א' עם עדכון ג' פרמא 181	א' עם עדכון ג' פרנקפורט דמין 24	ג' עם עדכון א' פריס 37	
האמרת והאמירך-	האמרת והאמירך-	האמרת והאמירך	האמרת והאמירך	האמרת והאמירך	האמרת והאמירך-	האמרת והאמירך	האמרת והאמירך
---	---	---	לשון תפארת כמו יתאמרו כל פועלי און	---	---	לשון תפארת כמו התאמרו כל פעלי און	לשון תפארת כמו יתאמרו כל פועלי און וכמ' בראש אמיר
---	---	---	---	---	---	---	כך הורו מורים
אין להם עד במקרא	אין להם עד במקרא	---	אין לה עד במקרא	אין להם עד במקרא	---	---	ואני אומ' שאין להם עד במקום?
ולי נראה שהוא לשון המשכה והבדלה הבדלתי לך מאלהי הנכר להיות לך לאלהים והוא הפרישך אליו מעמי הארץ לו לעם סגולה	ולי נרא' שהוא לשון המשכה והבדלה הבדלתי לך מאלהי הנכר להיות לך לאלהים והוא הפרישך אליו מעמי הארץ לו לעם סגולה	---	ולי נרא' שהן לשון המשכה והבדלה הבדלתי לך מאלהי הנכר להיו' לך לאלהים והוא הפרישך אליו מעמי הארץ להיות לו לעם סגולה	ולי נראה שהוא לשון המשכה והבדלה. הבדלתי לך מאלהי הנכר להיות לך לאלהים והוא הפרישך אליו מעמי הארץ להיות לו לעם סגולה.	ולי נראה שהם לשון המשכה והבדלה הבדלתי לך מאלהי הנכר להיות לך לאלהים והוא הפרישך אליו מעמי הארץ להיות לו לעם סגולה	ולי נראה שהוא לשון המשכה והבדלה הבדלתי לך מאלהי הנכר להיות לך לאלהים והוא הפרישך אליו מעמי הארץ להיות לו לעם סגולה	
ומצאתי להם והוא לשון תפארת יתאמרו כל פועלי און.	---	ומצאתי להם לשון תפארה יתאמרו כל פועלי און	---	>בהערה לצד "כאשר דבר...< לשון תפארה כמו כל פועלי און	ד"א האמרת - והאמירך - לשון תפארת כמו יתאמרו כל פועלי און.	---	---



9 זו כפי הנראה פתיחה שגויה של הקיצור במקי' במקרא.

13. ניתוח שלבי התהוות פירוש רש"י:

שלב א: רש"י לא מכיר הופעה נוספת של המילים הנדירות "האמרת" ו"יתאמרו". על פי ההקשר, משער רש"י שמשמעותן הבדלה.

שלב ב: רש"י מצא מקבילה למילים הללו בתהלים צ"ד, ד; אולי בעקבות פירושו לתהלים, שנעשה בשלב מאוחר יותר מפירושו לתורה.¹⁰

שלב ג: רש"י, או אחד מתלמידיו, מחק את הפירוש ה"שגוי" של רש"י (שלב א'), וכן את הפתיחה "ומצאתי להם עדי", ששוב לא היתה לה משמעות.

שלב א' שעודכן על ידי שלב ג': המעתיק של פרמא 181 אחז בנוסח של שלב א', אולם על גבי הגליון עדכן אחד הקוראים את הנוסח על ידי הוספת שלב ג' (חוק מילוי הנוסח). המעתיק של פרנקפורט דמין 24 אחז בנוסח של שלב א', אולם בחר להוסיף על גביו את הנוסח של שלב ג' (חוק מילוי הנוסח). את הסתירה בין שני הנוסחים פתר המעתיק על ידי תוספת "ד"א" בראש הפירוש השני.

שלב ג' שעודכן על ידי שלב א': המעתיק של פריס 37 אחז בשלב ג', אך בחר להוסיף על גביו את שלב א' (חוק מילוי הנוסח). מאחר שהמשפט "אין להם עד במקרא" שוב אינו מובן, המעתיק בחר להשמיט אותו.

פרנקפורט דמין 19 הוא נוסח חריג. סביר שהשיבוש נולד מהערה שלא הובנה כל צרכה, כאשר **תחילה** הנוסח המקורי היה ג+א, **אחר כך** מישהו הוסיף בהע' מקור נוסף "וכמ' בראש אמיר", כך הורו מורים", ובוזה הוא פסע בעקבות ראב"ע, רמב"ן ואחרים (ולא כרש"י שפירש בישיבהו י"ז, ו: "בראש אמיר – בראש הענף"). לבסוף המעתיק שלנו ביקש להחליק את הנוסחים הסותרים על ידי התוספת "ואני אומר ש".

(ב) תוספות שרש"י עצמו הורה לתלמידיו להוסיף

14. דברים ב', ד-ה:

[ד] וְאֶת־הָעֵם צָו לְאֹמֶרְךָ אֲתָם עֲבָרִים בְּגִבּוֹל אֲחֵיכֶם בְּנִייעֶשׂוּ הַיִּשְׁבִּים בְּשַׁעֲרֵי וַיִּירָאוּ מִכֶּם וְנִשְׁמַרְתֶּם מֵאֵד: [ה] אֶל־תִּתְּגְרוּ בָם כִּי לֹא־אֶתְּנוּ לָכֶם מֵאֲרָצָם עַד מְדִינָה כִּי־רָגַל כִּי־רִשָּׁה לַעֲשׂוֹ נִתְּתִי אֶת־הָרַשָּׁעִיר:

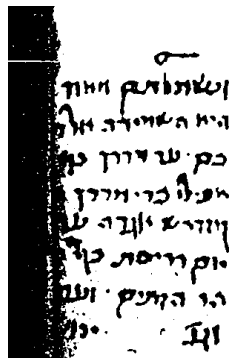
שלב ג'		שלב ב'		שלב א'		רכיבי הפירוש
תקליטור הכתר	דפוס ראשון, שנת 1475	לייפציג 1, מאה יג (מעודכן לשלב ג)	מינכן 5, שנת 1233	סינסינטי 51 (מעודכן לשלב ב)	וינה 24, מאות יד-טו	
ד) ונשמרתם מאד - ומהו השמירה? "אל תתגרו במ" (להלן, ה).	ונשמרתם מאד ומהיא השמירה אל תתגרו במ	ונשמרתם מאד ומה היא השמירה אל תתגרו במ	ונשמרתם מאד ומה היא השמירה אל תתגרו במ	>תוספת בשולי העמוד< ונשמרתם מאד [מה] היא השמירה אל ת[תגרו] במ.	---	קטע 1. פס' ד פירוש לאזהרה "ונשמרתם מאד"
ה) עד מדרך כף רגל - אפילו מדרך כף רגל;	עד מדרך כף רגל אפילו מדרך כף רגל	עד מדרך כף רגל - אפילו מדרך כף רגל	עד מדרך כף רגל אפילו כדי מלך ¹¹ כף רגל זהו פשוטו	עד מדרך כף [רגל] - אפילו כדי מדרך כ[ף רגל]	---	קטע 2. פס' ה פירוש פשוט למילה "עד"
כלומר: אפילו דריסת הרגל איני מרשה לעשות לכם לעבור בארצם שלא ברשות.	כלומר אפילו דריסת הרגל איני מרשה לעשות לכם בארצם שלא ברשות.	>משובץ לפני 1< כלומר אפילו מקום דריסת הרגל איני מרשה לכם לעשות בארצם שלא ברשות.	---	---	---	קטע 3. ביאור משמעות הביטוי "עד מדרך כף רגל"
ומדרש אגדה עד שיבוא יום דריסת הרגל על הר הזיתים, שנאמר "ועמדו רגליו" וגו' (זכ' יד, ד)	ומדרש אגדה עד שיבוא יום דריסת הרגל על הר הזיתים שני ועמדו רגליו ביום ההוא	ומדרש אגדה עד שיבוא יום דריסת הרגל על הר הזיתים ועמדו רגליו וגו'	ומדרש אגדה עד שיבוא יום דריסת הרגל על הר הזיתים כמה שנאמר ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים וגו'	ומדרש אגדה עד [שיבא] יום דריסת כף ד [רגל על] הר הזיתים ועמ[דו רגליו] וגו'	---	קטע 4. פירוש מדרשי למילה "עד"

¹⁰ רש"י לתהלים צ"ד, ד (תקליטור הכתר): "יתאמרו - ישתבח, כמו "האמרת" ו"האמירך" (דב' כו, יז, יח; ראה ברכות ו, א). שימו לב: "ישתבח" ו"יתאמרו" קרובים מאוד במשמעם.

¹¹ מגורד מעט, ומתוקן בשוליים "מדרך".



לייפציג 1



מזרחות וזהו טעם ויבא ממזרח שמש לארץ
 מיוצב: דרושה לעשו מאברהם עטר ער
 עומים נתתי לו: טבעה לבס' וטעם לבני לוט
 ויחת לעשו ויחיה הם קיני קניזי קדמוני
 טעם לעמוז ויחיה ויחת לעשו בטבלמה
 טעמי טעמי לבני לוט בטביל טהלך יותו
 וארעים ושקק עלוה שהיה יאור על ארצו

סינסנטי 51

15. ניתוח שלבי התהוות פירוש רש"י:

שלב א: רש"י כלל לא כתב פירוש לקטעים 1-4. משום כך קטע פירוש זה חסר בכמה כתבי יד (למשל וינה 24 [מאות י"ד-ט"ו] וסינסנטי 51).

שלב ב: רש"י כתב פירוש למילים "ונשמרתם מאד" (קטע 1); וכתב פירוש כפול – פשט (קטע 2) ודרש (קטע 4) – למילה "עד" שבביטוי "עד מדרך כף רגל". על

פי פירוש הפשט המילה "עד" מתייחסת למרחב (מקום הנחת רגל) ועל פי הדרש המילה "עד" מתייחסת לזמן (עד יום הנחת הרגל).¹² תוספת זו מתגלה בכמה כתבי יד (למשל מינכן 5 [1233] ולייפציג 1 [המאה הי"ג]), וכן ניכר שהיא עמדה לפני מי שהשלים והרחיב את נוסח רש"י בכת"י סינסנטי 51.

שלב ג: רש"י הוסיף ביאור לביטוי "עד מדרך כף רגל" בשלמותו. פירוש זה, מהווה תוספת ביאור נאה לרכיב 2, אולם הוא קוטע את צמד הפירושים למילה "עד" (קטעים 2 + 4). זהו הפירוש הרווח בדפוסים (למשל דפוס ראשון [1475]) – חוק "מילוי הנוסח".

ניכר כי קטע 3 הוא המאוחר שברכיבים, שכן אין לו דיבור מתחיל, וממילא אין לו יכולת עמידה עצמאית. והנה, קטע זה מתועד בכתב יד לייפציג 1 כתוספת שעשה רבנו שמעיה בהוראת רש"י, ומכאן שהרכיבים הקודמים הוספו, כמסתבר, על ידי רש"י עצמו בשלב מוקדם יותר. זאת ועוד, מתוך כך שהמעתיק שיבץ את קטע 3 שלא במקומו הנכון, נלמד כי בכתב היד של רבנו שמעיה, היה קטע זה חסר בגוף הפירוש, והוא הופיע כהערה בשולי העמוד – ומכאן ראייה לאיחורו היחסי של קטע 3.

מסקנה: השיטה בה עבדנו על מנת לחשוף את פירושו המקורי של רש"י, דומה בהחלט לשיטת פרופסור אלעזר טויטו – "מעלת הגרעין המצומצם"; אלא שאנו מקבלים את השערתו של פרופסור אברהם גרוסמן בדבר מעלתו של כתב יד לייפציג 1. והנה, צירוף שתי השיטות כאחד, מאפשר לנו לזהות, במקרים מסוימים, את שינויי הנוסח שערך רש"י בעצמו בפירושו.

(ג) תוספות שתלמידי רש"י שמעו מפיו, אך הוסיפו מעצמם

16. בראשית י"ט, ז-ט:

[ז] ויאמר אל-גא אחי תרעו: [ח] הנה-גא לי שתי בנות אשר לא-קדעו איש אוציאה-גא אתהן אליכם ועשו להן פטוב
 בעיניכם רק לאנשים האל-מעשו דבר כי-על-כן גאו בצל קרתי: [ט] ויאמרו ו גש-הלאה ויאמרו האחד גא-לגור
 וישפט שפוט עתה נרע לה מהם ויפצרו באיש בלוט מאד וישפו לשפר הקלת:

מינכן 5 (1233)



טירותיו ויחורו גש הליות
 ויחורו גש הליות כטיווח
 להם על הננות יחורו לו גש
 הליות לשון נחת ועל טיות
 ולין על היווחים ייך ווליו
 לכר וישכט טפוט נעטית
 וזכיה יוחתנו דלת היו היו

פרמא דה רוסי 181 מאות י"ג-י"ד (אשכנזי)

¹² אפשר בהחלט שרכיבים 41 + 5 נוספו בשני שלבים שונים, אך כדי לבסס השערה זו, יש לבדוק עדי-נוסח נוספים.

שלב א'	שלב ב'	שלב ג'	שלב ד'
דפוס אלקבץ (1476) ובדומה כ"י פרמא 181	דפוס רומא (1470?) ובדומה כת"י מינכן 5 (1233)	דפוס ראשון (1475) ובדומה כת"י לייפציג 1	מקראות גדולות ונציה, ובדומה רוב הדפוסים
---	<p>מופיע בכתב היד אחרי תא 3א < ></p> <p>1. ור' יוסף בר' שמעון או' הלא גש הלאה אינו אלא לשון דחייה ודחיפה כמו קרב אליך אל תיגש בי וכמו ואת האש זרה הלא' וכמו והגלתי אתכם מהלאה לדמשק שאף כאן לוט היה מתחבט לפנייהם על האכסנאים והם אומרים לו קרב אליך אל תפגע בנו שאם אתה אומר קרב אלינו ושמע דבריני הוא מה צורך לדבר זה והלא לוט קרוב אליהם עומד כמו שמצי' ויצא אליהם לוט הפתחה אלא על כרחך לשון הרחקה הוא כלומר לך מעמנו והודה המורה לדבריו.</p>	<p>1. ויאמרו גש הלאה המשך להלן כמו זרה הלאה ודבר נזיפה הוא לומר אין אנו חוששין לך ודומה לו קרב אליך אל תגע בי וכן גשה לי ואשבה המשך לצדדין בעבורי ואשב אצלך ואל תתמה על לשון גשה האמור' כאן שכן המקראות לדבר כן כמו האומר' קרב אליך</p>	<p>1. ויאמרו גש הלאה, כלומר קרב להלאה, והתרחק ממנו, וכן כל הלאה שבמק' לשון רחוק, כמו (במדבר י"ז, ב) "זרה הלאה", (שמי"א כ', כב) "הנה החצי ממך והלאה". גש הלאה המשך להלן, בלשון לע"ז טריטי"י דנר"ש, לדבר¹³ נזיפה הוא לומר אין אנו חוששין לך, ודומה לו (ישעיה ס"ה, ה) "קרוב אליך אל תגש בי", וכן (ישעיה מ"ט, כ) "גשה לי ואשבה", המשך לצדדין בעבורי ואשב אצלך. אתה מליץ על האורחין, איך מלאך לבך.</p>
2. גש הלאה כשאמר להם על הבנות אמרו לו גש הלאה לשון נחת	2. גש הלאה כשאמ' להם על הבנות אמרו גש הלאה לשון נחת	---	2. על שאמר להם על הבנות, אמרו לו גשה ¹⁴ הלאה, לשון נחת,
3 א. ועל שאתה מליץ על האורחים איך מלאך לבך	3 א. ועל שאתה מליץ על האורחין אמרו לו איך מלאך לבך	3 א. ועל שאתה מליץ על האורחים איך מלאך לבך	3 א. ועל שהיה מליץ על האורחים ¹⁵ :
3 ב. אמרו לו האחד בא לגור אדם נכרי בינינו וישפוט שפוט ונעשית מוכיח אותנו.	3 ב. האחד בא לגור אדם נכרי בינינו וישפוט שפוט ונעשית מוכיח אותנו.	3 ב. האחד בא לגור אדם נכרי בינינו וישפוט שפוט ונעשית מוכיח אותנו.	3 ב. האחד בא לגור אדם נכרי יחידי אתה לגור, ונעשית מוכיח אותנו:

17. ניתוח שלבי התהוות פירוש רש"י:

שלב א: דפוס אלקבץ וכת"י פרמא 181 מכילים את הגרעין המקורי של פירוש רש"י. מסתבר שרש"י הוטרד מההכפלה המיותרת של המילה "ויאמרו" בדברי אנשי סדום ללוט: "ויאמרו גש הלאה ויאמרו האחד בא לגור וישפוט שפוט...". מבאר רש"י כי שתי התשובות של אנשי סדום ללוט, הן שתי תגובות שונות, המתייחסות לחלקים שונים בדבריו אליהם. כנגד הצעתו של לוט לתת את בנותיו, השיבו אנשי סדום "גש הלאה" לשון נחת – שהרי הם רצו גם בבנותיו. אך על התוכחה המוסרית, הגיבו אנשי סדום בנזיפה "האחד בא לגור וישפוט שפוט...?! – שהרי לא היו נכונים לקבל תוכחה מפיו של אדם שגם הוא כמעט זר בעירם.

שלב ב: דפוס רומא וכת"י מינכן 5 מכילים את השלב הבא בהתהוות פירוש רש"י. מסתבר שרש"י אמר את פירושו בפני תלמידיו, אשר ביניהם ישב רבי יוסף קרא. רי"ק סירב לקבל את פירושו רבו שמילים "גש הלאה" הם לשון נחת, והביא ראיות רבות מן המקרא שעדיף לפרשו דווקא בלשון נזיפה. רש"י, שלא היסס להודות על האמת, קיבל את פירושו תלמידו, וחזר בו מפירושו הראשון. משום כך מביא דפוס רומא את פירושים 2+3 (פירושו המקורי של רש"י) ואח"כ את פירושו 1 (התוספת של רי"ק שהתקבלה על דעת רש"י).

שלב ג: דפוס ראשון וכת"י לייפציג 1 מכילים את השלב הבא בהתהוות פירוש רש"י. מאחר שרש"י הודה כי פירושו המקורי למילים "גש הלאה" (פירושו 2) שגוי, וכי עדיף לקבל את פירושו רי"ק (פירושו 1), הרי שוב אין טעם לכתוב אלא את פירושו 1. אחריי הביאו את פירושו 3, שהרי מפירושו זה, רש"י לא חזר.

שלב ד: דפוס ונציה מכיל את השלב האחרון והגרוע ביותר בהתהוות נוסח פירוש רש"י. מסתבר כי לפני המהדר של דפוס ונציה עמדו עדי נוסח הדומים לדפוס 1 ולליפציג 1 המכילים את פירושים 1 + 3 וכן עדי נוסח הדומים לדפוס אלקבץ המכיל את פירושים 2+3. המהדר, שרצה שהנוסח שיציג בפני קוראיו יהיה השלם ביותר (חוק מילוי הנוסח), איחד את שני הנוסחים הסותרים, וכך יצר את הנוסח החדש 1 + 2 + 3.

¹³ בדפוסים הרווחים "ודבר".

¹⁴ צ"ל "גש", ונראה שכפלה הה"א בהשפעת האות ה"א הסמוכה לה (דיטוגרפיה).

¹⁵ ניכר בעליל כי יש פה טעות בחלוקת "הדיבורים המתחילים", שנולדה מן הנטיה לסמן כל קטע הנזכר בפסוק כדיבור מתחיל חדש, ויש להתעלם מסימן הפיסוק הזה. בדפוסים הרווחים, מאוחה קטע זה עם הקטע שאחריו באמצות המילה "אמרו": "ועל שהיה מליץ על האורחים אמרו האחד בא לגור...".

¹⁶ בדפוסים הרווחים נוסף פה הציטוט מן הפסוק "וישפוט שפוט".

תלמידיו של רש"י משנים את פירוש רש"י

18. רבנו שמעיה מוסיף על דברי רש"י (בראשית כ"ח, ה):

וישלה יצחק את-יעקב ואל-אברהם אל-לבונו-בתואל הארמי
אחי רבקה אם יעקב ועשו:
פירוש רש"י לבראשית כ"ח, ה, דפוס ונציה רפ"ד-רפ"ו:
אם יעקב ועשו – איני יודע מה מלמדנו.
פירוש רש"י לבראשית כ"ח, ה, כת"י לייפציג 1:
אם יעקב ועשו. איני יודע בה זה ללמדנו: ת[וספת] ר' שמעיה.

19. רבנו שמעיה משיב לקושית רש"י (בראשית ל"ה, יג):

ויעל מעליו אלהים במקום אשר-דבר איתו:
פירוש רש"י לבראשית ל"ה, יג:
במקום אשר דבר איתו – איני יודע מה מלמדנו.
פירוש רש"י לבראשית ל"ה, יג:
במקום אשר דבר איתו – איני יודע מה מלמדנו. ת' ר' (תוספת רבי). 17 ואני
אומר: קובע מקום לתפלתו בא ללמדנו, לכך שנה ושילש. ת' (=תוספת)
מדעתי. כל העתקתי מכי' (מכתיבת) יד רבנו שמעיה.

20. רבנו שמעיה מתקן את פירוש רש"י (בראשית מ"ג, א):

ויאמר אלהים ישמעאל אביהם אמ-בן | אפוא זאת עשו קחו מזמרת הארץ בכליכם והגרידו
לאיש מנחה מעט צרי ומעט דבש נכאת ולט בָּטָנִים וּשְׂקָדִים:
רש"י לבראשית מ"ג, יא:
בטנים - לא ידעתי מה הם ובפרושי א' ב' של רבי מכיר ראיתי פשיטצ"י
[פיסטוקים] ודומה לי שהם אפרסקין:
לעומת זאת, נוסח הפירוש בכתב יד לייפציג 1:
בטנים – לא ידעתי מהו ובפירושי אלף בית של ר' מכיר ראיתי פישתציאש. ת':
מצא' נמחק בפיר' שכ' רבנו שמעיה ~~הנדמה לי שהן אפרסקין~~ ומוגה מכת' ידו:
ואמר לי ישר' (=ישראל) יוני שהוא מין פרי הדומה לערמונים.

טעויות העתקה ו"תיקונים" שמשנים את פירוש רש"י

21. המהדיר ש' אלקבץ בסוף רש"י לתורה, ואדי אלחגארה רל"ו (1476):

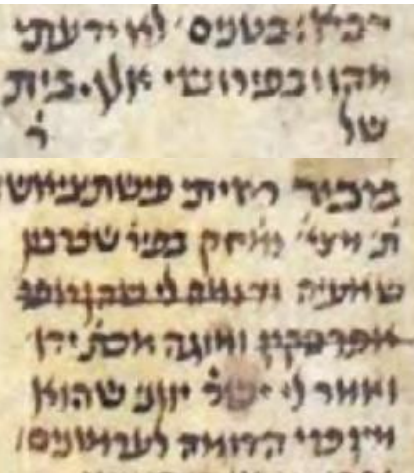
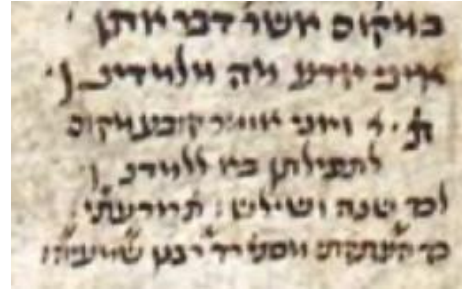
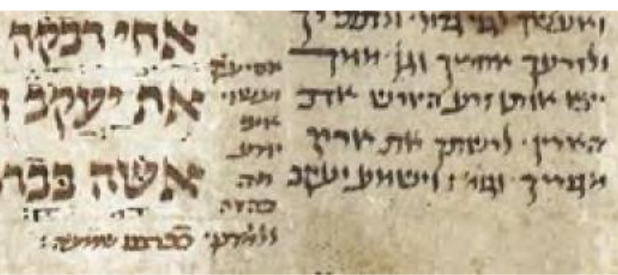
צור תעודה חתום תורה
כי הגהתי מסברה
ברוך אשר עזרני
עם הספר שהנחני

22. רש"י על בראשית כ"ה, כו (מהדורת ברלינר ובעקבותיו שעוועל):

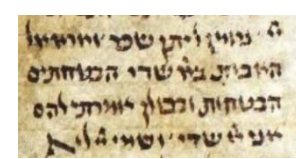
בן ששים שנה – י' שנים משנשאה עד שנעשית בת י"ג שנה וראויה להריון וי' שנים הללו צפה והמתין לה כמו
שעשה אביו לשרה כיון שלא נתעברה ידע שהיא עקרה.

23. שמות ו', ג: ואָרְאָ אֶל-אַבְרָהָם אֶל-יִצְחָק וְאֶל-יַעֲקֹב בְּאֵל שְׁדֵי וְשָׂמִי ה' לֹא נִדְעָתִי לָהֶם:

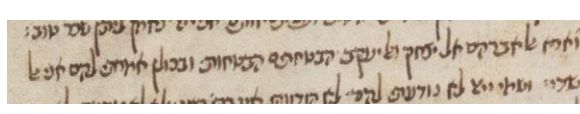
שלב א'	שלב ב'	שלב ג'	שלב ד'
וטיקן 522	רש"י בפירוש רמב"ן	פלטינה 2705	לייפציג 1 (וד"ר)
וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב	וארא אל אברהם וגו'	וארא אל אברהם אל יצחק ואל יעקב	וארא אל אברהם אל האבות.
באל שדי-הבטחתי אותם	באל שדי, הבטחתי הרבה	באל שדי, הבטחתי	באל שדי – הבטחתי
הבטחות ובכלן אמרתי אליהם אני אל שדי.	הבטחות ובכלן אמרתי להם אני אל שדי.	הבטחות ובכלן אמרתי להם אני אל שדי.	הבטחות ובכלן אמרתי להם אני אל שדי.



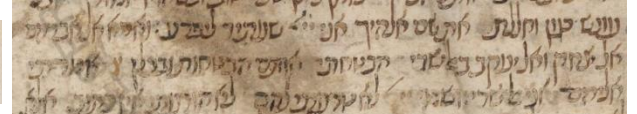
הם נגשלים תהלה לאל יי"א
צוד תעודה חתום תורה
כי הגהתי מסברה
ברוך אשר עזרני
עם הספר שהנחני



לייפציג 1



פלטינה פרמה 2705 (כ"י ספרדי שנת ק"ן 1346)



וטיקן 522 (ספרדי, מאה ט"ו)

17 הקריאה ת' ר' (תוספת רבי), הוצעה ע"י א' גרוסמן, "הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה", תרביץ ס' [תשנ"א], עמ' 74. י"ש פנקובר, שנסע ללייפציג על מנת לעיין בכתב היד עצמו, סבור כי גרוסמן טעה בקריאתו עקב שימוש במיקרופילם ישן, וכי הסופר מחק את ה-ד ע"י העברת קולמוס. אם כן, בעוד שלדעת גרוסמן יש פה שתי תוספות (רש"י ור' שמעיה), לדעת פנקובר יש כאן רק תוספת אחת (זו של ר' שמעיה).

מעתיקים משנים את פירוש רש"י

24. דברי המעתיק בסוף רש"י לתורה בכת"י מינכן 5:

אלו פירושי חומש יסוד המאור הגדול רבינו שלמה/ ברבי יצחק ויש בתוכן טעמים ומדרשים שאינן/ מיסודו ונוספים על פתרונו ועין לא ראתה זולתם/ ואוזן לא שמעה דוגמתן והמשכיל בהן ישכיל כזוהר/ הרקיע ואורו לא ישקיע וברוך הנותן ליעף כח אס (=אמן סלה)/ חזק.

25. הכנסה שגויה של תוספת משולי כתב-היד של פירוש רש"י:

בראשית י"ח, ו: וַיִּמְקַר אַבְרָהָם הָאֱלֹהִים אֶל-שָׂרָה וַיֹּאמֶר מִהָרִי שָׁלַשׁ סָאִים קָמַח סֶלֶת לְוִישִׁי וְעֵשְׂרֵי עֲגוֹת: רש"י על-פי הדפוסים הרווחים:

קמח סלת – סלת לעוגות, קמח לעמלן של טבחים, לכסות את הקדרה, ולשאוב את הזוהמא:

רש"י על-פי דפוס זמורה (1482 או 1487):

קמח סלת ומכאן שהאשה עינה צרה באורחים יותר מן האיש שהיא אינו מרשי אמרה קמח והוא אמר סולת.¹⁸ וסלת לעוגות קמח קמח סלת ומכאן שהאשה עינה צרה באורחים יותר מן האיש שהיא אינו מרשי אמרה קמח והוא אמר סולת.¹⁸ לעמילן של טבחים לכסות הקדרה לשאוב הזוהמא. לענות קמח לעמילן של טבחים לכסות הקדרה לשאוב הזוהמא.

26. הוספת מדרש לפירוש רש"י:

רש"י לבראשית כ"ה, כו:

ואחרי כן יצא אחיו וגו' – שמעתי מדרש אגדה הדורשו לפי פשוטו בדין היה אוחו בו לעקבו יעקב נוצר מטיפה ראשונה ועשו מן השניה צא ולמד משפופרת שפיה קצרה תן בה שתי אבנים זו תחת זו הנכנסת ראשונה תצא אחרונה והנכנסת אחרונה תצא ראשונה נמצא עשו הנוצר באחרונה יצא ראשון ויעקב שנוצר ראשונה יצא אחרון ויעקב בא לעקבו שיהא ראשון ללידה כראשון ליצירה ויפטור את רחמה ויטול את הבכורה מן הדין:

ר' אברהם אבוקרט, ספר הזכרון, בראשית כ"ה, כו:

ואחרי כן יצא אחיו – שמעתי מדרש אגדה הדורשו לפי פשוטו וכו'. ... ולכן אני אומר שהוא תוספת סופרים שאין דרך הרב לומר שמעתי מדרש אגדה על מה שבא בב"ר. ובכמה נסחאות אינו ובנסחא אחת ישנה מאד ראיתי כתוב ואני הסופר שמעתי מדרש אגדה הדורשו וכו'.

צנזורה משנה את פירוש רש"י

27. מחיקה או הוספה של מילה:

רש"י כ"ד, טז בכתב יד פרמא 72 (כ"י ספרדי שנת ק"ו 1346): בתולה – ממקום בתולים. ואיש לא ידעה – שלא כדרכה, לפי שבנות האגיד משמרות מקום בתוליהן ומפקירות עצמן ממקום אחר שלא כדרכן, והעיד על זאת שנקיה מכל.

רש"י לבראשית כ"ו, לד, בכתב יד פרמא 72:

בן ארבעים שנה – עשו נמשל לחגד שנאמי "יכרסמנה חזיר מיער" וחזיר כשהוא שוכב פושט טלפיו לומי ראוני שאני טהור כך אלו גוזלין וחומסין ומראין עצמן כשרים. כל ארבעים שנה היה עשו צד נשים תחת בעליהן ומענה אותן.

רש"י לדברים כ"א, יג ע"פ כתב יד פרנקפורט דמין 24 (רל"ב 1472, כתיבה איטלקית):

והסירה את שמלת שביה – לפי שהן נאים, [שהגויים הארורי] בנותיהן מתקשטות במלחמה בשביל להזנות אחרים עמהם.

28. עיבוד מחדש של קטע שלם:

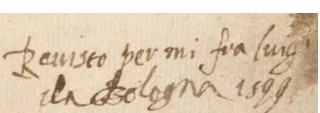
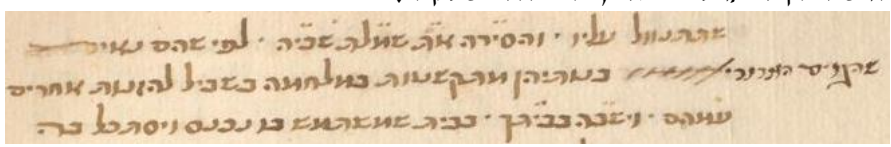
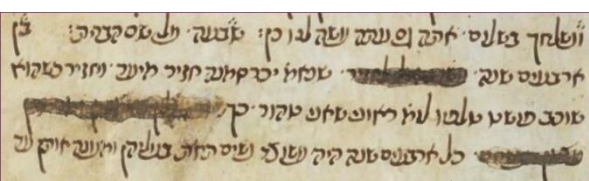
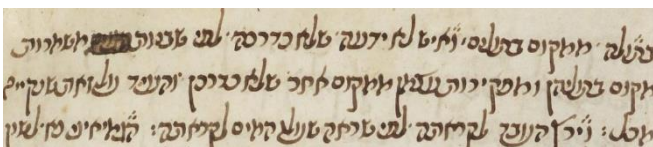
רש"י לשמות כ"א, א:

לפניהם – ולא לפני גוים, ואפילו ידעת בדין אחד שהם דנין אותו כדיני ישראל, אל תביאהו בערכאות שלהם, שהמביא דיני ישראל לפני גוים מחלל את השם ומיקר שם עבודה זרה להחשיבה, שנאמר (דברים לב לא) כי לא כצורנו צורם ואויבינו פלילים, כשאויבינו פלילים זהו עדות לעלוי יראתם:

לעומת זאת בדפוס פראג תק"ד 1754:

לפניהם, ולא לפני אינם יהודים, אפילו ידוע לך שבדין זה הם דנין כדיני ישראל, לפי שגנאי לישראל, שנראה כאילו לא נמצא דיינים מהוגנים, וגם לפי שקיבלנו הדינים בהר סיני מוטל עלינו, לדון בדיני ישראל...

¹⁸ קטע זה לקוח מתוך פירוש רש"י לדעת ר' יצחק בבבא מציעא פ"ז ע"א.



חתימת הצנזור בסוף כ"י: Luigi da Bologna 1599 (וכן חתימות צנזורה מ1613, 1626)